

השנאה הערבית-

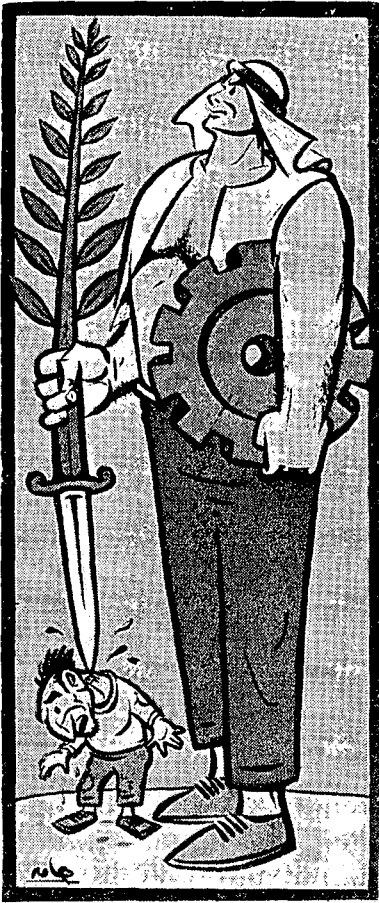
מהם מניעיה?

סא"ל א. ה.

השבר במוגע בין ישראל לערבים

אחת התופעות המאפיינות את יחסי ישראל-ערב מאז קום המדינה היא השבר המוחלט כמעט שנשתרר במגע בין שני העמים. בטרם קמה המדינה, היה קיים מגע בין יהודים לערבים — מגע בין ישובים שכנים, מגע כלכלי ואף מגע מדיני. מגע זה הופרע ושובש תכופות על-ידי מגמות מדיניות, שמן ההכרח היו נוגדות, אולם הוא הוסיף להתקיים כל עוד לא קמה המדינה. המצב שנשתרר בארבע-עשרה השנים האחרונות הנו טיפוסי ליחסי מלחמה: ניתוק המגע האנושי התקין והמרתו במערכת יחסי-איבה. למעשה, גדל בתוכנו דור — דור מקביל לו גדל בין הערבים — אשר ידיעתם אלה את אלה נטולה כל נסיון ישרי. במשך תקופה זו עברה ישראל — ואף הערבים עברו — תהליכי-התפתחות גדולים. גם לגבי אלה נשללה, מאתנו ומהם, האפשרות להתרשמות הדדית ישירה. במקום התרשמות כזו — היה עלינו ועליהם להזקק למכשירי ביניים, העשויים לסלף את תמונת המציאות. אולם קיים בתחום זה הבדל מהותי יסודי בינינו לבין הערבים: אצלנו קיימת נכונות לחידוש המגעים עם העולם הערבי, ומשום כך ראינו אותו עשויה לנוע בין מידה של ריאליזם בהערכת מניעי הערבים לבין מידה של אופטימיות; לעומת זאת אצל הערבים לא קיים כל מניע רציני לחידוש המגעים עמנו — והיחס העוין הוא הקובע את עמדתם. משום כך נעה ראייתם אותנו, בין הסירוב להכיר במציאות קיומנו לבין המאמץ ליצור תמונה של ישראל כזאת אשר אותה נוה לשנוא. קיימת לכן אי-הקבלה בעמדות, שלנו ושלם. בעוד אנו מוכנים, פחות או יותר, לקבל את העולם הערבי כמות שהוא, על תורפותיו ומעלותיו — אין העולם הערבי מוכן כלל לקבלנו, כמות שאנו. לא מהותנו היא המהוה את השאלה בשביל העולם הערבי, אלא עצם קיומנו. ומשום שהם שוללים את עצם זכותנו לקיום, חייבים הם „ליצור“ לעצמם דמות של ישראל שתבלוט בה השלילה.

שבר זה במגע בין שני העמים גורם מן-ההכרח לכך שמניעי הערבים כלפי ישראל ייחפכו בהדרגה מנותקים מהמציאות הישראלית כפי שאנו מכירים אותה. השבר עצמו הנו תוצאה

קריקטורה זו, ואלו המופיעות בגוף המאמר, לקוחות מתוך עתונות ארצות-ערב.

של מניעים אלה. אולם במרוצת הזמן הפך הוא גופו לגורם המחזק את מניעי הערבים כלפינו ומונע בעד הסתגלותם למציאות.

ממה יונקת השנאה

המניע הראשון בעמדת הערבים כלפי ישראל הוא שנאה. לשנאה זו כמה מרכיבים. קיים בין הערבים חוש עמוק של ענל היסטורי שנעשה להם על-ידי הקמת מדינת-ישראל. בעוד שבשבילנו הציונות היא תורה של שחרור לאומי ויציאה לעצמאות — בשביל הערבים הציונות היא אמונה של כיבוש זר וקולוניזציה. יש בכך משום עמדה המנוגדת ניגוד קוטבי לשלנו; עמדה המוציאה מכלל אפשרות כל דיון הגיוני בבעיה. בשבילנו „קרה-התחלה“ של דיון כזה הוא שישראל חייבת להתקיים. לגבי הערבים קרה-התחלה הוא הסירוב להכיר בקיומה של ישראל.

על הקיצוניות בעמדה הערבית ניתן ללמוד מהקבלה לגבי היחסים בין הגושים העולמיים. מגמתה המוצהרת של ברית-המועצות היא הפיכת המשטרים הקפיטליסטיים של המערב לקומוניסטיים; מגמתה המוצהרת של ארה"ב — תמורה במשטרים הקומוניסטיים, במגמה לליברליזציה. אולם, למרות שמגמות אלו עומדות לכאורה בסתירה מוחלטת זו לזו, ואין בהן כדי להוות בסיס לדיון הגיוני משותף — מכירות גם ארה"ב וגם ברה"מ זו בקיומה של זו, ומקיימות ביניהן מערכת יחסים ענפה. שלא כבין הערבים לבינינו — לא קיים ביניהן

הניגוד כדאי להעמיד לעומתה את דמותו העצמית. כפי שהיא מצטיירת, נאמר, מתוך הקריקטורות של דוש. דומה ששתי דמויות אלה מסמלות את גודל השבר שבין שני העמים. ניתן

מדיניות "דמעות התנין"
המעצמות הגדולות: "לבי נקרע לגזרים בראותי פרא זה החונק את הילדה המסכנה הזו!"

לומר, בדרך ציורית, שכל עוד רואים אותנו הערבים בדמות מפלצתית זו — יוסיפו להיות בשבילנו בעית-בטחון ראשונה במעלה; לעומת זאת, אם אייפעים יראו אותנו בדמות הקרובה לזו של דוש — הרי שאז תפחת חריפותה של בעית הבטחון. מן הראוי להוסיף שלעתים רחוקות נמצא בעתונות ישראלית קריקטורות שבהן מתוארת הדמות הערבית בשנאה ארסית כפי שאנו מתוארים בעתונות שלהם; והסיבה לכך ברורה.

ממדי השנאה

שתי שאלות חייבות להשאל על אודות השנאה הערבית לישראל. הראשונה — מה הקפה של השנאה, עצמתה ומידת התמדתה; השנייה — מה משקלה של שנאה זו במערכת הכללית של מניעי הערבים כלפי ישראל.

לגבי השאלה הראשונה — הקפה של השנאה — ניתן רק להשיב בהשערה, שכן מבדקי דעת קהל אינם קיימים כלל בארצות ערביות; ומכל מקום, אי-אפשר לתאר מבדק בו יעני ערבי להשיב: "אינני שונא את ישראל", או אפילו "ישראל אינה מעסיקה אותי". על אף מגבלה זו, קרוב לוודאי שניתן לתאר את שנאת ישראל בעולם הערבי כמורכבת ממספר מעגלים. נראה שהשנאה חזקה ביותר במקום בו היא מעורה בבעיות אישיות: כלומר בירדן, בה קיים המספר הגדול ביותר של פליטים, וברצועת עזה. שנאת ישראל היא גם אחד מיסודות האידיאולוגיה הלאומנית של השכבות העיר-רוניות במדינות השכנות. קשה אמנם לקבוע באיזו מידה היא מהווה יסוד הכרחי ורב-משקל בלאומנות זו. מכל מקום, קרוב לוודאי שככל שאנו מרחיקים מגבולות ישראל — הולך-ופוחת משקלה של האיבה לישראל. אין ספק, שעמדתן של מדינות ה"מגרב" כלפי ישראל — היא יותר מתונה משל המדינות

שבר במגעים. נכון, אמנם, שלפני מות סטלין היה קיים מצב שהיה קרוב לשבר: היתה קיימת מדיניות סובייטית יזומה של צמצום המגעים עד למינימום. מצב זה תרם לא במעט להחרת פת האיבה בין שתי המעצמות — ולהתגבשות "דמויות" של-ליות, זו לעומת זו, שהיה בהן משום סימוכין ליחסי האיבה. ההפשרה שחלה מאז ביחסים הבינ-גושיים הביאה בעקבותיה הרחבת המגעים, ריכוך האיבה והכרה מציאותית יותר בקיום היריב ובכוחו. נכון הוא, שתמורה זו נלחנה בתמורה פנימית במשטר הסובייטי, לעבר מתינות. יתכן, שמתהליך זה נוכל ללמוד משהו גם לגבי מצבים שבהם יוכלו אייפעים הערבים לחרוג מעמדתם הקשוחה כלפינו.

בין מרכיביה של השנאה הערבית כלפי ישראל יש למנות עוד כמה גורמים. החשוב שביניהם הוא קיומם של כמיליון פליטים פלשתינאים. לגבי מדינות ערב הפליטים הם הסמל החי לעול ההיסטורי שלדעתם נעשה להם. ומשום תודעת העול, מסרבים הערבים לותר על הסמל לתודעה. הפליטים מהווים כיום את לב-לבה של השנאה לישראל. בישראל הם תולים את 14 שנות הסבל שעברו עליהם, והם תולים את אמונתם במנהיג הערבי המבטיח להם שיבה לבתיהם. משום השבר שחל במגע בין העמים, משמשים כיום במדינות-ערב הפליטים כביטוי המעשי העיקרי לקיומה של ישראל.

שני גורמים נוספים מחזקים את השנאה הערבית לישראל: מפח-נפש ופחד. מפח-הנפש מתעורר בשל עצם עובדת קיומה של ישראל ושגשוגה במשך 14 השנים בהם יחלו הערבים שתיעלם. הפחד מתעורר כתגובה לעצם כוחה של ישראל וכתוצאה משתי המפלגות הצבאיות שנחלו הערבים מידה תוך עשור-שנים אחד. מעשה-פרדוקס: הערבים — השואפים בעצמם להשמדת ישראל — שרויים בפסיכוזה מתמדת שישראל עשויה לתקוף אותם בכל שעה. אין צורך בהרבה פסיכולוגיה כדי להבין כיצד מפח-נפש ופחד בצירופם, מטפחים את השנאה, שכבר ניזונה בתחילתה ממקורות אחרים; וכיצד כל אלה יחד גורמים לקיום השבר — ולסירוב הערבים להכיר בישראל ולראותה כפי שהיא.

דמותה של ישראל בעיני הערבים

השנאה לישראל, וקיום השבר בין העמים, גרמו לכך שבמשך 14 השנים האחרונות ציירו, כאמור, הערבים לעצמם דמות משלהם של ישראל; דמות, שההתייחסות בינה לבין המציאות היא מקרית בלבד. ישראל ממלאת בשביל הערבים את תפקיד ה"שד" השד הנז, בעיקרו, יציר הדמיון; דמיון המבוסס על הפחד וכן על ניתוק הקשר עם המציאות. בין הערבים הרבים המטפחים את שנאת ישראל, מעטים הם אלה שביקרו מעודם בישראל. ורק מעטים טרחו אייפעים ללמוד את מהותה של ישראל. הדמות של "ישראל" שפיתחו לעצמם — בהעדר המגע הישיר — הגנה תשלובת של כל הרע האפשרי באופי האנושי. ישראל מתוארת כמפלצתית, זוממת, בוגדנית, מוגת-לב, מושחתת. הקריקטורות בעתונות הערבית מתארות אותנו בצורה הלקוחה כאילו מתוך דפי ה"שיטורמר" הנאצי. ישראל מצוירת כיהודי זקן בזוי, כדמות "שיילוק", בסגנון האנטישמי ה"קלסי". זוהי דמותה של ישראל בעיני הערבים — ולשם הבלטת

הסמוכות לנו. בשביל מדינות כגון סודאן או מרוקו ישראל היא ענין רחוק, והאיבה לישראל נובעת אצלם לא מתחושת אתגר של ממש אלא מהצורך להודות עם מדינות ערביות אחרות. קרוב לודאי ששנאה זו, הנרכשת בדרך עקיפין, אינה בעלת שורשים עמוקים.

היה לנו נסיון מאלף עם 700 הקצינים המצריים שנשבו על-ידי צה"ל במבצע "קדש". כמעט כולם הובלו לסיורים בארץ. הם

מהוים, קרוב לודאי, מדגם טיפוסי לדור הצעיר שבגר מאז עליית עבד-אנ-נאצר לשלטון. דור זה חדור שנאה לנו, שטופחה כחלק מה"אינדוקטרינציה" הכללית הניתנת על-ידי המשטר המצרי. הם חסרים כנראה את הרוח הביקורתית — או שמא את הערכים האנושיים — שאיפשרו למבוגרים-מהם להתגבר על הפער שבינינו לבינם. צמידותם לתורה הרשמית היה בה משום תגובה נואשת של צעירים היראים מפני כל תופעה החורגת ממערכת-המוסכמות שלהם.

מאמץ ערבי לקיום המשטמה

נקודה אחרונה זו מבליטה את המאמץ הערבי הרשמי המכוון להמשך קיום השנאה לישראל ולטיפוחה. מאמץ זה מתחיל בכיתה הנמוכה ביותר בבית-הספר. ניתן לצטט דוגמה מתוך ספר-לימוד לילדים שהוצא על-ידי מיניסטרו-החינוך בדמשק בשנת 1958, בו הטפסטים הרגילים לילדי הכיתה הראשונה, בתוספת הציורים הרגילים. אולם לפתע, בעמוד 36, מופיע הנוסח: "היהודים הם אויבי הערבים. אנו נציל במהרה את פלשתין מתוך ידיהם". בעמוד 56 מופיע הנוסח הבא: "פלשתין היא ארץ ערבית יקרה. הערבים הם עם שאינו מוכן לסבול השפלה. היהודים הם פושעים רעים, שבאו לפלשתין וגירשו את תושביה. אנו, ילדים ערביים, נזכור תמיד את פלשתין. אנו נגרש את הפושעים הרעים מפלשתין. תחי פלשתין! יחיו הערבים!" לנוסח זה נלווה ציור של ילדים ערביים בלבוש חיילים, כשהם מלווים בטנקים ותוקפים בכיוון לישראל. בתחתית העמוד ישנו ציור של ילד ערבי, חרב בידו, כשהוא רודף אחר ילד יהודי.

זו אינה דוגמה מקרית. "בעית פלשתין" מהוה חלק מתכנית הלימודים הקבועה במרבית בתי-הספר הערבים. מגמתה — ליצור אצל הנוער הערבי באורח אסוציאטיבי קשר בין הנושאים: "פלשתין" — "ישראל היא שורש הרע — הכרח להשמידה". נושאים אלה, חוזרים ומועלים בכל אחד מאמצעי-ההשפעה ההמוניים האחרים העומדים לרשות מדינות ערב: רדיו, עתונות, קולנוע, ואסיפות המוניים.

משקלה של השנאה כמניע ביחסים בין עמים

עלינו להשיב עתה לשאלה השניה הנוגעת לשנאה הערבית: מה משקלה של זו במערכת הכוללת של המניעים הערביים כלפי ישראל? אחר הכל, ניתן לומר ששנאה היא גורם סוביקטיבי; אפשר לשנוא יותר או פחות, אך מעולם לא היתה שנאה-כשלעצמה גורם מכריע ביחסים בין עמים, אלא אם כן נתלוו אליה אינטרסים מדיניים-קונקרטיים. ידוע, שאף עמים שקיימת ביניהם שנאה, שיתפו פעולה באורח מעשי לחלוטין. גרמניה נושאת באחריות לשואת יהדות אירופה, ואף-על-פי-כן הסכימה ישראל לקבל ממנה שילומים, שהביאו בעקבותיהם להתהוות מערכת יחסים בין שתי המדינות. גרמניה תקפה את צרפת שלוש פעמים במשך שבעים שנה; עד היום שנואים הגרמנים בצרפת; אף-על-פי-כן, מקיימות שתי המדינות יחסי שיתוף-פעולה הדוקים במסגרת הברית-המערבית. רק 20 שנה עברו מאז התקפת היפנים על פירל-הרבור — וכיום ארה"ב ויפן הן בעלות-ברית במסגרת הסכם להגנה-הדדית. ברור הוא

ללא מלים...

ביקרו בבתים פרטיים, בקיבוצים, בבתי-חרושת ובבתי-קפה בערים. בכל מקום בו ביקרו איפשרנו להם לשוחח באופן חופשי עם אנשים ברחוב. אם היו ביניהם חלק ששנאו את ישראל, דומה ששנאתם נמוגה במהרה, או לפחות נחלשה, בגלל המגע האנושי הישיר ובגלל מידת הכנסת-אורחים שנהגו בהם. נראה, שמרביתם חזרו למצרים משוכנעים שישראל אינה אותה מפלצת שלימדום לראותה בדמיונם. היתה זו דוגמה אופיינית כיצד עשוי מגע ישיר לגשר על-פני השבר בין שני העמים — והוא שאיפשר לנו להנחיל לקבוצה ערבית מצומצמת את דמותנו העצמית כפי שאנו רואים אותה.

מגמה כזו אינה רצויה לממשלות ערב; ואכן, ננקטת מדיניות יוזמה של קיום השבר במגע. זכורה עדיין פרשת העתונאי המצרי, איברהים עיזאת, שביקר בארץ ב-1956. עם שובו למצרים כתב סדרת מאמרים על ישראל, שעל-אף הביקורת שבהם, נכללו בהם גם דברי חיוב רבים. פירסום מאמרים אלה נמנע ממנו, לפי הוראה מגבוה, ובמקומם התפרסמה בשמו סדרת מאמרי השמצה. בהתאם לקו זה גם עברו הקצינים המצריים שחזרו מהשבי בישראל תקופת בידוד — שמטרתה הברורה היתה לנטרל את רשמיהם החיוביים.

לעומת מרבית הקצינים המצריים השבויים שעמם הצלחנו להקים מגע אנושי, בלטה קבוצה מצומצמת של קצינים, רובם זוטרים, ששנאתם לישראל היתה עקשנית ובלתי נשברת. הללו

שבכל המקרים האלה הסתגלה מערכת האינטרסים הלאומיים — שבעבר היו מנוגדים — למצב שבו כיום יש לצדדים השונים ענין בשיתוף־פעולה. השנאה היתה בעיקרה תולדה של האינטרסים המנוגדים; ואילו קירוב האינטרסים הביא לבליתמה או למיתונה. מכל מקום, לא השנאה היא שהכתיבה לבדה את מדיניותה של מדינה זו או אחרת כלפי יריבתה. נראה, ששנאת הערבים לישראל כשלעצמה — אם כי הנה כוח רציני — אינה כוח מכריע. ניתן אולי להגדירה כביטוי הסובייקטיבי לניגוד האינטרסים הקיים, לדעת המשטרים הערביים, בינם לבין ישראל.

ראית ישראל כגורם זר במזרח־התיכון

את ראשיתו של ניגוד אינטרסים זה ניתן לראות בהשקפה הערבית על מקומה של ישראל במזרח־התיכון. הערבים רואים אותנו כגורם זר באיזור. הם אינם רואים את ישראל כחלק מהמזרח־התיכון, ואף אינם רואים דרך לישראל ליהפך לחלק אינטגרלי שלו. לפני מספר חדשים רמו פיקרי אבאזה, עורך השבועון המצרי „אל־מוצאור“, בצורה מעורפלת ביותר שישראל עשויה יום אחד ליהפך לחלק מן הפדרציה של מדינות ערביות. בשל השקפה זו פוטר אבאזה מתפקידו, ומאוחר יותר אף הביע בפומבי חרטה על דבריו. היה זה אחד המקרים הבולטים בהם הביע אי־פעם ערבי בפומבי את הדיעה שישראל עשויה ליהפך לחלק אינטגרלי של האיזור. אולם ההשקפה הערבית הכללית נשארה שישראל הנה גורם זר; „סרטן בלב העם הערבי“ — הוא הביטוי המופיע לעתים תכופות ביותר. מה הם הגורמים לראית ישראל כגורם זר? ניתן למנות ארבעה. ראשית, ישראל אינה ערבית; שנית, אינה מוסלמית; שלישית, בהתפתחותה הכלכלית והטכנולוגית היחסית הנה מתקדמת בהרבה ממדינות ערב. להוכחת עובדה אחרונה זו — די אם נשוה מספר נתונים — לגבינו ולגבי הגדולה במדינות ערב:

מצרים	ישראל	
75%	14%	שיעור הבורות
4300	435	מספר הנפשות לרופא אחד
161	1130	הכנסה שנתית לגולגולת בדולר (1960)

במספרים אלה מתגלה הניגוד הקיים בכל העולם — בין מדינה משגשגת לבין מדינה נחשלת הנתונה בחבלי הפיתוח הראשוני. בניגוד זה חשה דוקא המדינה הנחשלת, משום הודקקותה לסיוע מהמדינה המתקדמת, ומשום שאיפתה לקיים בר־זמן מצב של עצמאות ואי־תלות. המדינה המשגשגת, לעומת זאת, אינה חשה ניגוד זה במלוא הריפותו משום היותה שרויה במצב הנוח־יות.

„אנשים החיים בתנאים שונים חושבים בדרכים שונות“, אמר בזמנו פרופ. הרולד לסקי. דבר זה נכון גם לגבינו ולגבי הערבים. ומכאן אנו מגיעים לגורם הרביעי בראית הערבים אותנו כגורם זר: המשטר בישראל שונה לחלוטין מכל משטר

הנהוג בארצות ערב, ובעיקרו בשל שני דברים. ראשית, האפשרות לשנות משטר באמצעות בחירות חפשיות אינה קיימת ואינה מופת באף ארץ ערבית; שנית, זכות הביקורת החופשית, גם היא אינה קיימת באף ארץ ערבית — פרט אולי ללבנון — ואינה מהווה עדיין נכס־יסוד של החברה הערבית, בניגוד לחברה המערבית.

לא יפלא איפוא ששילובם של ארבעה גורמים אלה הופך את ישראל בעיני הערבים לנטע זר בקרבם. אין אנו דוברים את שפתם; אין אנו מאמינים בדתם; הכנסתנו הממוצעת לגולי־גולת עולה כמעט פי עשרה על שלהם; ואופי משטרנו כמוהו כאתגר למשטר הרודני הנהוג אצלם והמבוסס — פרט ללבנון — על כוחו של הצבא. מן הראוי להדגיש שאף אחת מהמדינות האחרות בהן גובלות ארצות ערב אינה נושאת בחובה את כל ארבעת הגורמים בהם ניכר הניגוד בינינו לבין מדינות ערב. לכולם משותף גורם האיסלם; בכלן רמת החיים ירודה; ובמרביתן המשטר שונה במידה ניכרת מזה הנהוג אצלנו. עם זאת, לו קמה מדינת ישראל בשולי העולם הערבי — יתכן ולא היו ניגודים אלה מורגשים במלוא משמעותם. אילו קמה ביבשת אחרת, קרוב לודאי שהערבים היו מקיימים עמה יחסים תקינים לחלוטין. אולם ישראל יושבת במחצית־הדרך בין המרכזים המסורתיים של העולם הערבי — בין קהיר לבגדד ובין מכה לדימשק — ונוכחות זו, בלב־לבו של העולם הערבי, היא המקנה לקיומנו תכונה של זרות וניגוד בעיני הערבים.

ראית ישראל כ„ראש־גשר“ למערב

בראית הערבים את ישראל כגורם זר במזרח־התיכון משתלבת השקפתם שישראל משמשת כ„ראש־גשר“ של המערב באיזור. השקפה זו ניזונה מהמאבק הלאומני הערבי לעצמאות, שהיה מכונן כולו נגד המערב. מאבק זה שאב כוחו ממתח ההתנגשות בין תרבות המערב, על עליונותה הטכנולוגית, לבין החברה הערבית, המתלבטת במעבר מהמסגרות המסורתיות למסגרות חדשות. זהו תהליך העובר על מדינות רבות שהשיגו את עצמאותן במרוצת הדור האחרון. תהליך זה מסביר גם את הסנטימנטים האנטי־אימפריאליסטיים המקשרים ארצות אלו זו לזו. השאלה ההיסטורית — שעדיין מוקדם להשיב עליה — היא עד כמה המגמה האנטי־מערבית הרווחת במדינות אלו הנה גורם בר־קיימא. יש ובמרוצת הזמן, עם חלוף השכרון של העצמאות, מגיעות מדינות אלו למידה של התפכחות. הן נוכחות בסתירה הקיימת בין האנטי־מערביות המוצהרת שלהן, לבין צרכיהן הניכרים לסיוע זר, שאותם מיטיב בינתיים המערב לספק מאשר הגוש הקומוניסטי. הזדקקות זו למערב, קרוב לודאי שהיא פועלת כגורם ממתן לנטיות האנטי־מערביות. אולם תהינה נטיות הערבים לעבר המערב אשר תהיינה, את ישראל רואים הם כמוחה עם המערב. את הציונות הם רואים כמכשיר של אימפריאליזם מערבי, המכוון נגדם. כהוכחה לכך מצביעים הם על הסיוע הכלכלי הניכר שישראל מקבלת מהמערב, על הזהות המדינית בין ישראל למדינות המערב ועל הסיוע הצבאי שהיא מקבלת ממדינות מערביות מסוימות, ובמיוחד מצרפת.

בזמנו בין הערבים בדבר מפה שהיתה תלויה, כביכול, בכנסת ושבח הוצגה ישראל בגבולות אלה. שליטי ערב, המרבים בעצמם לחשוב במושגים של הקמת מדינות נרחבות המשי-תרעות מקצה אחד של העולם הערבי ועד לקצהו השני — טבעי הוא שייחסו יומרות דומות גם לנו.

שנית, גם אם אין הערבים רואים את אפשרות התפשטותה של ישראל כאיום מידי, הרי מקובל ביניהם לחשוב על ישראל כעל יריב כלכלי ראשון-במעלה. מצרים, הנמצאת בחבלי תיעושה, חותרת להשגת עליונות בשוקי העולם הערבי

ככל שהעולם הערבי שרוי בעיצומו של גל גואה של שנאה למערב — כפי שהיה בתקופה שהסתיימה בהקמת קצ"מ ב-1958 — גוברת הנטייה לראות בישראל שלוחה של המערב. לעומת זאת, בתקופה כגון הנוכחית, בה שוכך הגל האנטי-מערבי, גוברת הנטייה הערבית להכניס תריו בין המערב לבין ישראל. קשריה ההדוקים של ישראל עם המערב מהווים לגבי הערבים גורם בולם ומרתיע ליוזמה תוקפנית נגדה; זאת — נוסף לכוחה של ישראל כשלעצמה. התפיסה הערבית, לפיה הנה ישראל, "ראש גשר" מערבי — יש בה, איפוא, בשביל הערבים משום מגבלה חמורה ליכולת פעולתם נגדה. שכן, בשבילם, פעולה נגד ישראל — משמעותה פעולה נגד המערב. מאלפים דברי עבד-אנ-נאצר לחוסיין, במכתבו אליו מיום 22 במרס 1961: "אין אנו עומדים כאן בפני ישראל לבדה, אלא שקשורה היא עם הכוח האימפריאליסטי (קרי — המערב), ולכן עלינו לקחת אותו בחשבון כשאנו חושבים על כך, כדי לדעת מה מידת הכוח-העצמי-הכולל הדרוש לנו כדי לתקן את הפשע שנעשה בשנת 1948". מהגדרה זו נובעת מסקנה אחת: קרוב לוודאי שעבד-אנ-נאצר לא יזום מלחמה תוקפנית נגד ישראל כל עוד יהיה משוכנע שהמערב יחוש לעזרתה. ומכאן עולה לגביו מסקנה נוספת: תנאי מוקדם למלחמה כזו — עוד בטרם יכנס לשיקולים צבאיים — הוא בידודה של ישראל מהמערב. עקב כך ניצב עבד-אנ-נאצר בפני דילמה. משך העשור האחרון שימשה האיבה למערב, להלכה ולמעשה, עקרון-יסוד במדיניותו. כתוצאה מאיבה זו מעטים היו סיכוייו להכניס חיץ בין ישראל למערב. מאידך גיסא, עם התקרבותו למערב, המוצאת ביטויה הקונקרטי בהקף הסיוע הכלכלי שמצרים מקבלת, מגביר עבד-אנ-נאצר את תלות מצרים במערב, לצרכי פיתוחה הפנימית; ותלות זו מגבילה לכאורה את כושר התמרון שלו בין המערב לבין ישראל. יתכן שמתבקשת מכאן המסקנה שלפחות בשביל עבד-אנ-נאצר פתרון יזום של בעית ישראל באמצעות כוח אינו עומד לפי-שעה על הפרק. ראיתו את הבעיה, קרוב לוודאי שהיא לטוח רחוק — נאמר, בטוח של חמש עד עשר שנים. מכל מקום, גידולה המתמיד של העצמה הצבאית המצרית בשנים האחרונות מעיד על כך שמגמתה, בסופו-של-דבר, אופנסיבית — ולא דפנסיבית.

בעקבות עמדת צרפת וסוכניה האפריקאיים בארמ תמונה משפחתית!

ולחדירה לשנקים באפריקה ובאסיה. לבנון התעשרה ושגשגה מאז חדלה ארץ-ישראל לשמש כארץ-מעבר אלטרנטיבית. רבים בין הערבים סבורים שאם יקומו יחסים בין ישראל לבין מדינות ערב, יביא הדבר בעקבותיו להשתלטות ישראל על כלכלתן של המדינות הסמוכות. החשש מפני עצמתה הכלכלית של ישראל מקביל לאי-במעט לחשש מפני עצמתה הצבאית; אולם בעוד העצמה הצבאית של צה"ל מרתיעה את הערבים מיזמה תוקפנית נגדנו, הרי עצמתנו הכלכלית יש בה כדי להרתיעם — חלקם אם לא כולם — מקשירת קשרים עמנו. הגורם הכלכלי מחזק, איפוא, במדינות ערביות את הרצון לקיים את השבר במגע ההדדי. אין הגורם הכלכלי, בפני עצמו, מניע לאסירת מלחמה על ישראל; אך ודאי שהנו מניע להמשך קיום המצב הנוכחי. מבחינה זו מבטא החרם הכלכלי הערבי נגד ישראל לא רק רצון להחניקה, אלא אף אמצעי להתגוננות בפני חדירה כלכלית ישראלית שמפניה חרדים הערבים.

ברור שגם בחרדה זו מפני התפשטות ישראלית — אם צבאית ואם כלכלית — חזק הגורם האירציונלי. כשרואים את ישראל בדמות שטנית, הופכת העליה לישראל לאיום צבאי; ופיתוהה — לסכנה של השתלטות כלכלית. גדולה מזה: במצב זה של שבר במגע, כשדמותנו בעיני הערבים הנה בעיקרה פרי הדמיון, הופכת, בעצם, כל פעילות שלנו לאיום בעיניהם.

החשש הערבי

מפני התפשטות ישראל

שילובם של שני הגורמים האחרונים שמנינו — ראית ישראל כגורם זה, בעל קצב-פיתוח מעל המקובל באיזור, וראיתה כ"ראש-גשר" למערב — יוצר אצל הערבים חשש עמוק מפני התפשטותה. חשש זה מוצא את ביטויו בשני מישורים: ראשית, קיים החשש בפני התפשטות צבאית של ישראל. חשש זה מנומק על-ידי ההנחה שהעליה לישראל תביא בסופו-של-דבר ל"לחץ-אוכלוסיה" כזה שיחייב אותה להתפשט אל מעבר לגבולותיה הנוכחיים. השגי הפיתוח בישראל, והעליה המתמדת ברמת-ההכנסה הממוצעת — אין בהם, לעת-עתה, כדי לשכנע את הערבים שיששראל מסתפקת בגבולותיה הנוכחיים. הערבים יודעים לספר שמגמת ישראל היא ממלכה שתתערע מהפרת ועד הנילוס. זכורה לכל המעשיה שרוחה

עד כאן בחנו מניעים שונים של הערבים כלפי ישראל הקשורים במהותה של ישראל כפי שהם רואים אותה: כנושא לשנאה, כגורם זר, כ"ראש-גשר" מערבי, כאיום צבאי וכלכלי. אולם נוסף למניעים אלה קיימת מערכת שלמה של מניעים ערביים כלפי ישראל שאינם קשורים כל עיקר במהותה של ישראל, אלא במישור הערבי הפנימי וביחסי הערבים בינם לבין עצמם.

בראש וראשונה קיימת העובדה הגיאוגרפית: בעצם קיומה חוצה ישראל את העולם הערבי לשתי קבוצות של מדינות: האסיאתיות — והאפריקניות. בימים כתיקונם ניתן היה לנסוע ברכבת מקהיר לדמשק ולבירות. בגלל השבר בין העמים נמנע דבר זה במשך 14 השנים האחרונות. קיומה של ישראל מזוהה, לכן, בעיני הערבים עם חיץ שהוקם ביניהם. חיץ זה מקבל משמעות מדינית מיוחדת לנוכח הזרמים המנוגדים הקיימים בעולם הערבי בסוגיית האיחוד. ישראל היא המונעת, בעצם קיומה, את הרציפות הטריטוריאלית בין מצרים הדוגלת באיחוד, לבין סוריה, ירדן ולבנון — המסתייגות כיום ממנו. לכן, גם מבלי שישראל תיטה לעבר זרם זה או אחר בעולם הערבי, הרי עובדת קיומה מסייעת למדינות הערביות המבקשות לשמור על עצמאותן — ומפריעה למצרים, המבקשת, אגב האיחוד, להשתלט עליהן. אחד הלקחים המצריים מפירוק קע"מ — אם כי לא העיקרי שביניהם — הוא שאילו היתה קיימת רציפות טריטוריאלית בין מצרים לסוריה, ניתן היה למנוע את פרישתה של זו, על-ידי דיכוי המרד. מכאן, נוכל להגיע למסקנה שבכל עת שהמסע לאיחוד מדינות ערב הנו בעליה — מתחזקת ההשקפה שישראל היא מכשול שיש לסלקו. לעומת זאת, כאשר המסע לאיחוד הנו בשפל, כמות שהנו כיום, נחלשת ממילא השקפה זו.

התעצמות צבאית -

הגברת האיום נגד ישראל

כל המשטרים הערביים, פרט ללבנון, נשלטים באמצעות הצבא — והלה הוא הנושא אותם. קיומו של הצבא כנושא המשטר והתעצמותו מצריכים על-כן צידוק מתמיד על-ידי סכנה בטחונית מהחוץ. הצידוק הנוח ביותר נעוץ בדמותה של ישראל — השטנית, הזוממת, התוקפנית. משטר הנשען על הצבא, שראשיו הם קציני צבא, אינו יכול שלא לטפח את האינטרסים של הצבא; ואינטרסים אלה, בסופו-של-דבר, יסובו תמיד סביב ענין ההתמודדות האפשרית עם היריב הקרוב ביותר — ישראל. לכן, גם אם קרובים ענינים אחרים, כגון פיתוח ותיעוש, ללבם של המנהיגים הצבאיים במדינות השכנות, אין הם יכולים להרשות לעצמם שלא לטפח יעוד לצבא ולאור יעוד זה להתמיד בהתעצמות הצבאית ובהדגשת התפקיד הצפוי לצבא כגורם המרכזי במערכת הממלכתית. תהליך זה, גם אם הוא מכונן בחלקו או ברובו כלפי פנים, נושא בחובו סכנה ממשית בשביל ישראל: שכן אין ביכולתה להתעלם מתוספות כוח אצל שכנים עוינים — ויהיו המניעים לתוספות אלו אשר יהיו.

עצם גידולו של הכוח הצבאי הערבי, מן-הדין שיעמיד בפני מפקדיו את השאלה: לאיזו תכלית חלה התעצמות זו, וכמה

שנים נוספות חייבת היא להתבצע לפני שאותה תכלית תוצא מהכוח אל הפועל? שאלה זו עשויה להחריף, אם תתעורר בארצות אלו ביקורת על תהליך התעצמות-צבאית-לריק, שעה שמשמות-פיתוח כבדות ונרחבות מצפות עדיין לביצוען. עובדה זו, של היות הצבא הגורם המדיני המכריע בארצות ערב, יש בה חשיבות; שכן השיקולים המכריעים לגבי ישראל בארצות אלה, עשויים להיות, בעיקרם, שיקולים של אנשי-צבא. הללו, מכיון שבידם השררה וההחלטה, קרוב לודאי שאינם רואים עצמם קשורים בדעת-קהל, או חייבים לנהוג לפיה. יתכן שבשביל דעת-הקהל בארץ כגון מצרים ישראל הנה בעיה רחוקה, שלא-רדוקא מעיקה עליהם במיוחד, ושאינה שווה בעיניהם את הסיכון הכרוך בהסתכנות במלחמה. אך מאחר שלדעת הקהל אין משקל בתהליכים המדיניים הנהוגים בארצות אלה, הרי הצמרת הצבאית היא שתפסוק בסופו-של-דבר; ואין זה מן ההכרח שתתחשב כלל בדעת הקהל. נראה לכן, שכל עוד יוסיפו המשטרים במדינות ערב להיות מבוססים על הצבא — קשה יהיה לצפות מהם למתינות בהגדרת מגמותיהם לגבי ישראל, או לעצירת תהליך ההתעצמות הצבאית, המכוון בעיקרו נגד ישראל. דומה שרק תמורה מהותית במשטרים עשויה להביא לתמורה ביחס כלפי ישראל, אם כי, על-פי מצב-הדברים כיום, קשה לחזות במדינות ערב משטרים שונים בתכלית מאלה הקיימים בהן; וגם אם יקומו אי פעם, אין זה מן ההכרח שיתרו על קיום צבא חזק, או על הצגת יעוד לצבא שיהיה מכונן נגד ישראל.

יחסים בין-ערביים כמניע נגד ישראל

נוסף לגורם הפנימי בתוך מדינות ערב פועלים גם היחסים ביניהן כמניע רב-עוצמה נגד ישראל. הפילוג הקיים בעולם הערבי בין מצרים לבין מרבית מדינות ערב הופך את ישראל לענין שבאמצעותו נוח לשני הצדדים לנגח זה את זה. מצרים מאשימה את חוסיין בקנוניות עם ישראל; ירדן מאשימה את מצרים במתן מעבר חופשי לישראל במצרי-טיראן; מצרים ועיראק מתחרות זו בזו בטיפוח הענין הפלשתינאי ובעידוד תקוות הפלשתינאים להחזיר לעצמם את שטח ישראל, כל מדינות ערב גם-יחד מתחרות זו בזו בהעלאת ענין המים כעומד בראש דאגותיהן.

קיום מצב זה של יריבות בין מדינות ערב מחייב למעשה את כל המשטרים הערביים לקיים בקביעות "רמה סבירה" של איבה כלפי ישראל. אין כיום אף משטר ערבי — פרט אולי לאלה של צפון-אפריקה — שאינו כולל את האיבה לישראל כחלק קבוע במצעיו הפוליטיים. מצב זה מונע מכל משטר ערבי לגלות נכונות לקיום מגע כלשהו עם ישראל. מכל מקום, כל עוד מצרים נוקטת בקו של איבה לישראל ובסירוב לקיים מגע עמה — קרוב לודאי שיתר מדינות ערב יחרו ויחזיקו אחריה. נראה איפוא שכשם שבמישור הפנימי בולם קיום המשטרים הצבאיים אפשרות כינון מגע עם ישראל — כן גם במישור הבין-ערבי מהווה עובדת היות הערבים מסוכסכים זה בזה מעצור נוסף למיתון עמדתם כלפי ישראל. אם תתבררנה מדינות ערב אי-פעם על הסכסוכים ביניהן, יתכן שאפשר יהיה לצפות לתמורה בעמדתן כלפי ישראל. אולם מפנה כזה, עשוי

הוא אף להוליך לעבר קיצוניות־יתר, לא פחות משהוא עשוי להוליך לעבר מתינות. שכן, ביום בו תגברנה מדינות ערב על סכסוכיהן, יתהוו התנאים הנוחים לתיאום מדיני וצבאי ביניהן נגד ישראל. תנאים אלה אינם קיימים כיום.

כל המניעים האלה להמשך קיום של השבר ביחסים עם ישראל ושל שנאה אליה אותם בחנו, מסתכמים במדיניות של איבה כללית מצד מדינות ערב כלפי ישראל; מדיניות, שביטויה הוא מצב של „מלחמה נצורה“, היינו: מלחמה בה מפעילים כיום הערבים נגד ישראל אמצעים שונים — כגון לוחמה מדינית וכלכלית — אולם נמנעים בינתיים מלהפעיל נגדה כוחות צבאיים סדירים.

מטרות המלחמה של מדינות ערב

מה הן המגמות של מלחמת הערבים בישראל? על כך חוזרים מנהיגי ערב ומצהירים בצורה שאינה משתמעת לשתי פנים:

עבדאנינאצר כותב במכתבו למלך חוסיין ביום 22 במרץ 1961: „בקשר לישראל, אנו מאמינים כי הרע שהוכנס ללב העם הערבי חייב להיעקר, וכן חייבות האדמות הערביות לחזור לבעליהן. אולם דבר זה מחייב בראש־ראשונה הקמת כוח ערבי מקיף.“

והנה דברי עבדאנינאצר בועידת ה„איחוד־הלאומי“ של קע"מ, ב-16-7-1961:

„בראותנו את בעית פלשתיין ואת העם הפלשתינאי, אנו מוצאים חובה לעצמנו לפעול למען שחרור פלשתינה, אשר גזלו אותה הציונות והאימפריאליזם.“

עבדאליכרים קאסם אמר בנאום שנשא ב-14-4-1961: „הדבר העיקרי הוא אמונתנו בהשמדתה של ישראל. עומדים לרשותנו האמצעים לתכנון תכנית להשמדתה.“

מוטיבים אלה המופיעים בדברי המנהיגים הערביים, חוזרים ונשנים כמעט מדי יום ביומו בכלי התעמולה הערבית. להלן — מדגם טיפוסי:

„אל־גומהוריה“, קהיר, 23-8-1960:

„הקיום הפלשתינאי יהיה נקודת־מוצא — שהיא מלחמה“ (דברים אלה נאמרו במסגרת מאמר המספר שהקיום הפלשתינאי — מונח מיוחד, שבו משתמשים הערבים בשנים האחרונות — עדיף על פני סיפוח ה„גדה־המערבית“ לירדן).

דברי רדיו עמאן, 9-1-1961:

„הנצחון האמתי איננו בניהול תעמולה ודברי סרק, אלא בחיסול הבסיס האימפריאליסטי בישראל — מיסודו.“

רדיו בגדד, 11-1-1961, תוך ציטוט דברי קאסם:

„יתכן שישראל תשיג פצצת־אטום. אך השמדתה בטוחה לפני שתספיק ליצר פצצה כזו.“

„אלי־יהאד“, ירדן, 29-10-1960:

„אין אתם (ישראל) מוקפים חומת שנאה בלבד, כי אם חומת מות וחיסול בטוח. לא תצליחו ליצור קשרי כלכלה וחינוך, כי ההתקפה הערבית בוא תבוא בקרוב.“

„אל־גומהוריה“, קהיר, 22-11-1960:

„לא יהיה שלום עם ישראל ולא ויתורים על חשבון הערבים.“

לא יהיה פתרון לבעית פלשתיין על חשבון הערבים. לא יהיה פתרון לבעית פלשתיין, לא תשרור יציבות במזרח ולא שלום באיזור זה, עד שתשוב פלשתיין לבעליה הערביים.“

„אל־אהבאר“, בגדד, 30-11-1960:

„קיימת כיום החלטה ליסד את הרפובליקה הפלשתינאית, עם צבאה, והמטרה היא לשחרר בקרוב את פלשתיין.“

ואלה דברי אמיל גורי, מאנשי המופתי הותיקים (על אף היותו נוצרי) כיום נציג הפליטים, לפי „אל־חיאית“, בירות, 11-1-1961: „הדרך היחידה להחזרת המולדת השדודה היא להפוך את פלשתיין לאלג'יריה שניה ולהטיל על בניה לנהל את המאבק להחזרתה על־ידי מלחמה ובאמצעות חוגים בין־לאומיים, תוך קבלת סיוע בכסף, בנשק ובכוח־אדם ממדינות ערב.“

תחנת „קול ערב“, קהיר, 11-3-1961:

„יימצא מישהו שיקום להכחיד את הכנופיות וישחרר את האנושות מפשעיהן. כזאת היא ישראל וכזאת היא ערביותנו — מאבק בין הפשע ועונשו, בין הצדק והעול. תמיד מנצח הצדק, ואילו הפושעים מקבלים עונש מות, תמיד מות, מות לישראל.“

„אל־גומהוריה“, קהיר, 13-3-1961:

„על ארה"ב לדעת, כי יתכנו כל פשרה או חצי־פתרון, כי העם הערבי גמר אומר להחזיר את כל בני פלשתיין לבתיהם; וכאשר תיפתר בעית פלשתיין על יסוד זה, לא יהיה צורך לאמריקאים ולזולתם בחיפוש אחר פשרות צולעות.“

„אל־גומהוריה“, קהיר, 20-4-1961:

„מדינה ללא ממשלה, ארץ ללא גבולות, עם ללא אחדות, אוצר שפשט את הרגל, מפלגות עוינות, אומה שמזרחה מקל את מערבה, מסורת ללא כבוד, נתיניה מקללים את שליטיה, אוסף של חלאת אדם, כנופיה מוקפת על־ידי 90 מיליון ערבים, הששים לדכאה ולהכחידה, מושבה שזורה — בוא יבוא הרגע המתאים שיאפשר למחוק אותה מהעולם ומהמזרח הערבי.“

„אל־גומהוריה“, קהיר, 16-4-1961:

„אנו זקוקים להכנס לטיבוב חדש עם האויב. נכנס כולנו. עשרה צבאות של עשר מדינות ערביות. רק כך אפשר לחסל את ישראל — ואז לא ניוירק, לא לונדון ולא פריז תוכלנה להושיע.“

רדיו עמאן, 15-5-1961:

„אין ספק, שהמלחמה שלנו עם ישראל בוא תבוא. יש איפוא להתכונן ולגייס את כל הפוטנציאל שלנו.“

„קול ערב“, קהיר, 23-6-1961:

„הצלבנים באו למצרים, לפלשתיין, לסוריה וללבנון למען חיסול הלאומיות הערבית והקמת מדינה אירופית. האם הצלבנים נשארו? אנו גרשנו את האימפריאליזם מאדמותינו. בעיתם של הציונים בפלשתיין אינה קשה מבעית הצלבנים. אנו נגרשם. נשחרר את פלשתיין. לזה אנו מתכוננים.“

רדיו בגדד, 25-6-1961:

„העם העיראקי, בהנהגתו של גנרל קאסם, יקריב את כל היקר לו למען שחרור פלשתיין והצלת עמי ערב והאיסלם מהמרטן הזה ששמו ישראל.“

מדגם זה, שנושאו העיקריים נשנים מזה שנים בצינורות- התעמולה הערביים בכל המדינות השכנות. מהוה עדות חותכת הן לכוונת הערבים לקיים את השבר בינם לבין ישראל והן לטיפוח הכונה לחיסול ישראל על ידם. נכון הוא שמי שלבו גם בהצהרות מעין אלה — משום שהן חוזרות ונשנות במשך ארבע-עשרה שנה — עשוי להגדירן כתעמולה לתצרוכת פנימית וכפרי היריבות הבין-ערבית. וכן נכון הוא שבעולם הערבי הפער בין דיבור למעשה עזדנו גדול, ושלעתיים תכור פות האיום להשמיד את ישראל יש בו מן ההימלטות לתחומי הדמיון.

אולם לגבי דינדנו שתי עובדות חייבות לקבוע:

● כונות הערבים כלפינו — יהיו מניעיהן אשר יהיו — תשארנה ונשארות בפועל בגדר איבה בלתי-מתפשרת. אין הערבים מגלים בינתיים ולו גם סימן קל לנכונות לגשור על- פני השבר בין שני העמים, והם דבקים בעקשנות בדימוי השטני שיצרו לעצמם מישראל ובכונתם הנחרצת להשמידה.

● בד"בכד עם אלה גדלה משנה לשנה העצמה הצבאית הערבית.

מניעי הערבים, ועצמתם הצבאית, אין בהם כשלעצמם כדי לקבוע אם ומתי יפתחו במלחמה יזומה נגד ישראל. קיימת מערכת-גורמים נוספת, המשפיעה במידה מכרעת על החלטה ערבית בענין זה: עצמת צה"ל, עמדת המעצמות והיחסים הבין-ערביים. כל אלה חורגים ממסגרת רשימה זו.

אולם, בסופו של דבר, המפתח לחריפות מצבה הבטחוני של ישראל הוא במניעי הצד-שכנגד. כל עוד מניעים אלה ברי תוקף — ובינתיים נראה שהם ישארו בתוקפם עוד תקופה ממושכת — אין בידי ישראל ברירה אלא להעמיד עצמה מרתעת כנגד עצמה מאיימת. לא מן הנמנע שסיכולן המתמיד של כונות הערבים כלפי ישראל — הוא שעשוי להביא, במרוצת הזמן, לתמורה במניעיהם כלפינו. אין ספק שתהליך כזה, אם אמנם יבוא, יהיה קשור — ומותנה תחילה — בתמורות פנימיות ניכרות בעולם הערבי.

על הספר „ימים של עופרת“ מאת משה רשקס

„איני רגיל בשנים אלו לקרוא סיפורים, והתחלתי לעיין בספר בלי כונה לקרוא אותו עד תומו — אבל מהעמודים הראשונים רותקתי וקראתי אותו עד הסוף — מתוך התרגשות, התפעמות והשתוממות. מנין פתאום צץ אדיר ביטוי ודובר אמת וכומר תיאור מופלא כזה? נדמה לי שעד עכשיו לא נזדמן לי לקרוא תיאור קולע ואמתי כזה של עלילה קרבית במלחמת הקוממיות.“

דוד בן גוריון, ראש-הממשלה ושר-הבטחון

„קראתי בהתרגשות את הספר. נעים היה להתראות עם סופר אמתי, שהתגלה באור כה אנושי וגברי בשעת הקרב.“

שמעון פרס, סגן שר-הבטחון

„זהו ספר של החייל הלוחם הבודד, המתנסה באחת החוויות המכריעות של האדם: שדה-הקרב והפגישה עם עופרת-הכדורים ועם סכנת-המות...“

„דבר“

„אפופיה של אדם וקרב.“

„הבקר“

„חותם האמת טבוע בדפי הספר, ימים של עופרת“, האמת לאמתה ללא יפוי וללא השחרה. העובדות, הרגשות, המעשים המתוארים בו, הכאב והאימה המשוקעים בפרקיו מצטרפים לדיוקן אמת של לוחם...“

„מעריב“

„התיירים וחסידיו הספר, אכסודוס' אשר יגיעו ארצה וינסו למצוא בה את דמויות, אכסודוס' כפי ששורטטו על-ידי מחזאי הוליווד, יעמדו בפני הפתעה באם יזדמן להם לקרוא את הספר החדש. ימים של עופרת' מתאר באופן ריאליסטי את מלחמת השחרור.“

„ג'רוסלם פוסט“

„משה רשקס, לשעבר יור ארגון נכי מלחמת השחרור, איננו סופר מקצועי ואף על פי כן זכה ספרו, ימים של עופרת' להערכה רבה ולתגובות נלהבות עוד בטרם יצא מתחת מכבש הדפוס...“

„ידיעות אחרונות“

„ספרו של משה רשקס, ימים של עופרת' שיצא זה עתה לאור, הוא דוגמה לפרוזה אישית ומשכנעת על רקע המלחמה והקרב...“

„הארץ“

„ספר גדול, לא רק בתחום הספרות הישראלית, אלא גם בקנה מידה בין-לאומי.“

„ידישע צייטונג“

